

*Д.В. Решетченко
(м. Київ)*

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРОДОВОЛЬСТВОМ ВІЙСЬК РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ у першій половині XIX ст.

У статті досліджується місце Правобережної України у забезпеченні продовольством військ у першій половині XIX ст., як важливого аспекту внутрішньої хлібної торгівлі. Простежуються суб'єкти і способи заготівлі у військовий та мирний час, ціноутворення, місця доставки та логістика провіанту для військ.

Ключові слова: *Правобережна Україна, провіант, підрядник, «запасні магазини», збройний конфлікт, хлібні ціни.*

Питання забезпечення продовольством військ у першій половині XIX ст. було надзвичайно актуальним у науковій літературі та публіцистиці XIX — початку XX ст. Однак дослідники пізнішого періоду приділяли цій проблемі дедалі менше уваги, ігноруючи той факт, що саме фактор нестачі продовольства ставав вирішальним у багатьох військових конфліктах того часу. Для Російської імперії, яка вела постійні війни й утримувала станом на першу половину XIX ст. найбільшу в Європі регулярну армію, це питання мало надзвичайно велике значення.

Продаж продовольства для військових потреб мав особливе значення для розвитку хлібної торгівлі Правобережної України. По-перше, остання була розташована поблизу з основними точками військових конфліктів Російської імперії в XIX ст. По-друге, правобережні губернії були багаті на зернові й забезпечували продовольством війська, що тут квартирувалися.

Особливістю Правобережної України в загальноросійській внутрішній зерновій торгівлі наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. було те, що вона, зберігши багато рис Польської держави, її економічні зв'язки, систему ярмарок і торгів, почала набувати особливостей, притаманних торгівлі Російської імперії (система поставок продовольства казні, налагодження торгівельних зв'язків з іншими регіонами імперії, державне втручання в цінову політику тощо).

Велика територія імперії, дрібнотоварний характер селянського господарства, погані шляхи сполучення й нерозвиненість засобів інформації, нестача торгових капіталів і відносно мала чисельність професійних торговців відрізняли внутрішню торгівлю Російської імперії від розвинутих країн Європи. Це зумовило велику чисельність посередників від виробника до споживача. Щоб, наприклад, хліб київського селянина потрапив до споживача в білоруських губерніях, він повинен був пройти щонайменше 4–6 посередників. Селянин збував

своє зерно дрібним скупникам на ярмарку чи торгах. Останній, зібравши значну партію, продавав її дрібному оптовику, який, своєю чергою, збував збіжжя купцям і торговцям, які й організовували доставку зернових у місця, де його потребували. Далі наступала стадія реалізації, яка проходила теж декілька стадій.

Питання про забезпечення продовольчих потреб «казни» та його місце у внутрішній торгівлі залишається малодослідженим, особливо у новітній українській історіографії. Це, насамперед, питання закупівлі провіанту та фуражу для військ. Величезна армія, яку тоді утримувала Російська імперія, потребувала заготівлі великої кількості збіжжя. Система визначення потреб армії та закупівельних цін була довготривалою і не завжди встигала за змінами внутрішнього й зовнішнього ринків. Особливо це відчувалося у періоди зростання попиту на зернові. Причинами цього зростання були неврожаї, збільшення експорту збіжжя за кордон, внутрішні та зовнішні конфлікти.

На Правобережжі це питання стояло особливо гостро. По-перше, Подільська та Волинська губернії були прикордонними, й кількість розквартированих військ тут була більша, ніж, наприклад, у центральних губерніях. По-друге, у XIX ст. біля території правобережних губерній, а частково й на них, проходили військові конфлікти. Це, насамперед, російсько-турецькі та російсько-французька війни. Для забезпечення армії саме тут формувалися обози з продовольством. По-третє, на Правобережжі зберігалася небезпека ескалації польського національно-визвольного руху, і це примушувало владу тримати там посилений контингент військ. По-четверте, у правобережних губерніях запаси зернових майже завжди перевищували внутрішні потреби, тому ціни на основні «життєві припаси» тут були значно нижчими. Більшу частину території Правобережжя займав лісостеп, який чудово підходив для вирощування зернових. Найкраще родили жито, ячмінь і овес, які й закупували для потреб армії. Тому у цих краях йшла заготівля продовольства для військ як місцевого квартирування, так і сусідніх губерній та Чорноморського флоту¹.

На Київщині заготовляли провіант для військ інших регіонів Російської імперії, насамперед тих, що квартирувались у білоруських губерніях. Закуплений провіант сплавлявся по Дніпру у міста Мозир, Пінськ, рідше — у м. Вітебськ через м. Оршу². Основну частину збіжжя піднімали Дніпром до мм. Могилева, Шклова, Пінська й Орші, а звідти по р. Західній Двіні — до мм. Вітебська та Баранковичів. Інша частина хлібних вантажів р. Сожою надходила до мм. Кричева, Пропойська та Гомеля, що перетворився в місто завдяки торгівлі українським зерном. Частина українського зерна по р. Березина доставлялась до м. Бобруйська для забезпечення військ і продажу місцевому населенню.

Незважаючи на високу вартість доставки, особливо у неврожайні роки, продавати хліб у білоруські губернії завжди було вигідно через високу різницю в цінах. Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. ціни на збіжжя, навіть у сусідніх губерніях, значно відрізнялися. Наприклад, у 1815 р. вартість четверті житнього борошна у Вітебському повіті коштувала в середньому 15,80 руб., у

Гродненському — 30,30 руб. З 20-х років XIX ст. ціни у білоруських губерніях поступово знизилися і вирівнялися, однак все-одно були вищими, ніж у південно-західних губерніях³. Різницю в правобережних та білоруських губерніях імперії Романових можемо прослідкувати за табл. 1. Тобто навіть середні ціни, взяті за сім років, у Вітебській, Гродненській, Мінській та Могилевській губерніях були деколи вдвічі вищими, ніж у Київській, Подільській та Волинській. У неврожайні для Білорусі роки ця різниця ставала ще значнішою.

У вересні 1810 р. військовий міністр Російської імперії М. Барклай-де-Толлі вимагав доставити для продовольства військ, розквартированих у білоруських містах Мозир, Рогачов і Пінськ, 41 070 четвертей борошна, 3850 четвертей круп та 109 729 четвертей вівса. На ті ж потреби у січні наступного року додатково вимагалось у м. Пінськ 20 903 четверті борошна, 1959 четвертей круп та 8124 четверті вівса, а у м. Мозир — 5225, 489 та 8124 четверті відповідно. Все це потрібно було доставити «по першій воді» з київської та вишгородської пристаней⁴.

У самій же Київській губернії для продовольства військ у провіантські магазини потрібно було заготовити 99 060 четвертей борошна, 9286 четвертей круп та 119 079 четвертей вівса⁵.

Таблиця 1

Ціни на основні види зернових у південно-західних і білоруських губерніях у середньому за період з 1847 по 1853 рр. (у руб. сріблом за четверть)⁶

Губернія	Жито	Пшениця	Овес
<i>південно-західні</i>			
Волинська	2.89	4.23	1.97
Київська	2.17	3.62	1.65
Подільська	3.18	4.34	2.27
<i>білоруські</i>			
Вітебська	4.55	7.74	2.17
Гродненська	4.10	—	2.54
Мінська	4.16	7.01	2.22
Могилевська	4.19	6.01	2.37

Іншим напрямом внутрішньої торгівлі збіжжям були Молдавія та Валахія. До липня 1812 р. хліб туди ввозився з митом, як за кордон. Розбираючи скарги, Сенат відмітив, що «мито з хліба, що ввозиться в Молдавію та Валахію, збирати не потрібно, так як ці території належать Росії, і хліб туди поставляється більшою частиною на продовольство військ наших»⁷. Звичайно, що уряду не вигідно було обмежувати торгівлю, адже це суперечило державним інтересам при закупівлі продовольства для військ. Просто законодавство не завжди

встигало за територіальним розширенням імперії, кон'юнктурою ринку та зовнішньополітичними подіями.

Транспортування товарів у Бессарабську область здійснювалося поромними переправами. Лише через Рашковецьку переправу щорічно проїжджало в обидва напрямки до 2,5 тис. возів, вантажених зерном або борошном⁸.

Для багатьох поміщиків збут зерна державі був вигідним, хоча й не приносив таких прибутків, як доставка у морські порти, але був постійним і менш ризикованим. При тому «постійні поставники» могли розраховувати у неврожайні роки на нагороди та інші привілеї від держави, а також на гарне ставлення з боку чиновників, які відповідали за заготівлю. А у періоди гарних врожаїв це була чи не єдина можливість збуту. Саме тому більшість великих поміщиків намагалися стати постійними постачальниками продовольства і фуражу для держави. Так, великі землевласники графи Браницькі регулярно задовольняли значну кількість поставок провіанту для військ у Київській та Могилевській губерніях⁹. А в маєтках Потоцьких у Подільській та Київській губерніях наприкінці XIX ст. закупали мед та хліб для п'яти військових округів¹⁰.

Основними конкурентами поміщиків були підрядники, переважно з євреїв, які скупляли за дешевими цінами зерно у селян й на торгах перемагали перших. Так, улітку 1835 р. купці київський А. Левенберг та сквирський Ю. Годик пропонували провіант для Вознесенського та Ольвіопільського уланських полків, розквартированих у Таращанському та Липовецькому повітах, за нижчими цінами (борошно житнє по 10,50 руб. за куль проти 11,75 руб. встановлених, овес по 9 руб. за четверть проти 10 руб. тощо)¹¹. Як бачимо з табл. 2, лише п'ята частина підрядів виконувалася поміщиками безпосередньо, переважну ж частину контролювали підрядники-євреї.

Таблиця 2

**Частка різних постачальників
у забезпеченні продовольством військ у Київській губернії у 1847 р.¹²**

Постачальник	Борошно (%)	Крупи (%)	Зерно (%)
Поміщики	22,3	24	10
Підрядники (християни)	19,2	25,8	20,8
Підрядники (іудеї)	58,5	50,2	69,2

Дворяни, щоб не втрачати прибутки, різними офіційними та неофіційними способами намагалися одержати від держави особливі умови при заготівлі продовольства для державних потреб. Так, наприклад, у поданому в 1838 р. на розгляд Міністерства внутрішніх справ проекті під назвою «Покращення життя мешканців Подільської губернії» місцевий губернський маршалок К. Пржездзєцький у пункті третьому просив «про допущення дворянства Подільської губернії до торгів на поставку провіанту та фуражу переважно перед підрядни-

ками». Рішенням міністерства від 22 вересня 1841 р. було надано перевагу прохачам у поставках — по 25 коп. з четверті¹³.

Поставка продовольства з Правобережжя для військ крім уже згаданих білоруських губерній та Бессарабії йшла у Херсонську, Чернігівську, Полтавську губернії та для Чорноморського флоту. Наприклад, у 1804 р. провіант для Чорноморського флоту заготовляв у Київській та Подільській губерніях одеський купець І. Перл¹⁴. У 1844 р. з маєтку поміщиці А. Краснопольської у Чигиринському повіті для Чорноморського флоту було відправлено 25 010 п. гречаних круп, 15 959 — ячмінних, 15 958 — пшеничних, 18 684 п. гороху та 25 932 відра гарячого вина. Підрядчик Н. Дашевський 1841 р. доставив для військ в Бессарабію 860 четвертей житнього борошна та 630 четвертей ячменю і гречки¹⁵.

На початку XIX ст. у губерніях, приєднаних до Російської імперії внаслідок трьох поділів Речі Посполитої, чіткої системи встановлення вартості провіанту та фуражу для військ не існувало. Так, у 1805 та 1818 рр. встановлені державою ціни не відображали реальної вартості продовольства і потребували перегляду. За встановленими «казною» цінами його купували лише в державних маєтках, та губернатори все одно змушені були «приймати усі міри для утримання їх»¹⁶. Під час походів часто взагалі застосовувалася так звана «реквізиційна система», коли армія мала сама себе годувати.

Згодом «для контролю за народним продовольством та захисту інтересів казни при заготівлі провіанту на продовольство військ» уряд постійно збирав відомості про місцеві ціни на головні «життєві припаси». Земська поліція та міські правління наприкінці місяця складали записку про ціни на вищезгадані продукти. Вони називалися «довідковими» цінами. З них виводили «сукупні» та «середні» ціни. Перші визначалися як сума усіх «довідкових» цін, розділена на їх загальну кількість, другі — методом підсумовування найвищих та найнижчих цін, розділених наполовину¹⁷.

Складання «сукупних» цін у кожному повітовому місті покладалося на повітового маршалка, справника та міського голову. Дані подавалися в губернське місто, де за участю губернатора, представників дворянства, промисловців та представників губернського правління вираховували найвищу і найнижчу ціни, а з них, — «середню», тобто єдину законну для казенних закупок, що здійснювалися у губерніях. З травня по вересень, коли державні закупівлі не здійснювалися, вона не встановлювалася, діяли лише «довідкові» ціни¹⁸.

Методи закупок провіанту для державних потреб можна розділити на дві категорії:

1. У мирний час та при достатніх врожаях визначалася кількість провіанту, яку потрібно було заготовити в губернії. Інформацію про підряди на поставки продовольства і фуражу для військ регулярно друкували регіональні «губернські відомості». Там вказувалося куди, скільки і за якими цінами потребується продовольство. Згодом частина його закуплялася на торгах, переважно в губернських містах, решта — шляхом поставок від поміщиків і купців за «середніми» цінами. У листі військовому міністру М. Барклаю-де-Толлі київський військовий

губернатор генерал М. Милорадович повідомляв, що у губернії проводяться «три торги 15 та 28 грудня 1811 р. та 16 січня 1812 р., коли багато дворян з'їжджаються в Київ на Контрактову ярмарку». Саме тоді й уклалися договори на поставку провіанту та фуражу¹⁹.

2. При військовій небезпеці та під час неврожаїв, коли ціни на продовольство зростали надзвичайно швидко, нестачу його поповнювали «експропріаціями з майбутнім відшкодуванням» у поміщиків та купців, збором взамін грошових податків і недоїмок збіжжя тощо. За виконанням поставок пильно слідували як військові, так і цивільні чини. До початку 1812 р. взагалі не було правил для заготівлі провіанту у військовий час, а інтендантство вперше з'явилося лише в Уставі від 27 січня 1812 р.²⁰

Крім цілеспрямованої закупки провіанту та фуражу, під час переходів на війська виділялися так звані «кормові гроші», які теж в основному йшли на закупівлю провіанту. Для прикладу, з 1 серпня 1836 р. по 1 травня 1837 р. у трьох селах поміщика Чаковського на Київщині квартирувалися нижні чини 3-ї батареї 8-ї артилерійської бригади. За час перебування вони купили 1646 пудів 20 фунтів борошна, більше 40 корців круп та на 90 руб. сріблом вівса²¹.

На Правобережжі, в основному у Подільській губернії, створювалися «запасні магазини», в яких зберігалися продуктові запаси. У 1806 р. під час російсько-турецької війни провіант для тридцятитисячної «молдавської» армії поставлявся на возах «з запасів Подільської губернії»²². Росія брала тоді участь у континентальній блокаді 1806–1810 рр., і міжнародна торгівля була майже повністю «заморожена». Подільські поміщики всю увагу звертали на підряди для армії. До кордону з Молдавсією, де проходили військові дії, вони доставили в 1808 р. 106 023 четверті борошна, 12 220 четвертей круп та 65 тис. четвертей вівса, а у 1809 р. — 213 тис., 20 тис., і 16 тис. четвертей відповідно. Лише ямпільський орендар М. Добржанський у 1808 р. отримав від казни 9101 руб. 61 коп. сріблом за поставлені ним провіант і фураж²³.

Правобережжя забезпечувало продовольством російські війська і під час російсько-французької війни. У правобережних губерніях оголосили військовий стан. Крім поставок хліба та фуражу для військ, які безпосередньо квартирувалися на Правобережжі, звідси йшли вантажі з продовольством у райони бойових дій. Було створено цілий ряд магазинів в т.ч. на Правобережжі — у містах Київ, Житомир, Ковель, Луцьк, Заслав, Староконстянтинів та Дубно. Сюди з сусідніх губерній було привезено 600 тис. четвертей борошна, 56 тис. четвертей круп та 800 тис. четвертей вівса²⁴. На плечі місцевого населення лягло й харчування полонених французів, яких утримували на цій території.

Для наступаючих російських військ у 1813 р. у Волинській та Подільській губерніях було сформовано 3 тис. селянських парокінних возів, які везли 62 тис. пудів сухарів, що мали використовуватися в екстрених випадках при нестачі харчів на місці. «Залишок їх використовувався лише в Труа і навіть в Парижі у 1814 р.»²⁵.

Для забезпечення продовольством усіх військ у казни не вистачало коштів. Тому війська забирали останнє в населення під розрахунок у післявоєнний час.

Якщо деяким поміщикам і вдалося повернути кошти за взяте зерно і фураж, то для багатьох купців, підрядників та простих селян держава вперто відмовлялася платити по «вексялям».

Так, волинський поміщик А. Бнінський лише у вересні 1837 р. отримав 2019 руб. 62 коп. за провіант і фураж, поставлені ним для військ у 1812–1814 рр. Подільському поміщику К. Мархоцькому в 1835 р. повернули кошти за провіант, наданий у 1812 та 1813 рр., і то лише 7434 руб. 47 коп. з 57 130 руб. 36 коп. У 1833 р. частково погасили борги жителю м. Рожище Луцького повіту Волинської губернії Е. Кофману за отримане від нього продовольство для полонених французів. У канцелярії генерал-губернатора відклалося багато скарг і прохань про несплачені борги «казни» за провіант та фураж, більшість з них так і не була задоволена повністю або частково²⁶.

Інтереси поміщиків у поверненні боргів захищали повітові і губернські маршалки. Вони вели постійну переписку з губернаторами, генерал-губернатором, казенною палатою та іншими державними органами й посадовцями з питань повернення коштів. Нарешті, у 1844 р. питання повернення боргів було вирішене. Держава поступово почала виплачувати заборговані кошти, навіть з відсотками. Так, у Подільській губернії на погашення боргів за поставлені провіант та фураж у 1812 і 1813 рр. було виділено 897 973,5 руб. асигнаціями та ще 25 228 руб. на погашення відсотків²⁷.

Важливу роль відіграло Правобережжя під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Російські війська, які квартирувалися у Дунайських князівствах²⁸, ще до початку бойових дій відчували нестачу продовольства. Генерал-ад'ютант П. Кисельов, командуючий російськими військами, у 1827 р. доповідав про провал реквізичійного способу заготівлі і пропонував замінити її підрядно-договірною. За нею передбачалося запросити дворянство восьми «українських» губерній, у т.ч. правобережних, поставляти продовольство за «середніми» цінами. Ця ідея була втілена у «Правилах про продовольство за кордоном і про деякі інші предмети, які до цього відносяться», за якими заготовлялося продовольство на майбутню кампанію 1828 р.²⁹

Перед війною у Київській, Подільській, Харківській, Полтавській, Херсонській та Катеринославській губерніях було заготовлено 21 786 четвертей круп, 415 609 четвертей вівса, хлібного спирту майже 200 тис. відер. На їх перевезення було найнято в тих же губерніях більше 39 тис. волових та кінних возів. Ще 50 тис. четвертей борошна та сухарів і 30 тис. четвертей вівса й ячменю заготовили в чорноморських портах, де теж була частина хліба з Правобережної України³⁰.

Ще частина провіанту зберігали у великих провіантських і фуражних магазинах, які будували на шляху пересування військ з глибини імперії до театру бойових дій. У Київській губернії такий магазин знаходився у губернському місті, у Подільській — повітовому Могилеві³¹.

У наступному, 1829 р., проблема продовольства знову загострилася. Харчів, що заготовляли на місці, ледве вистачало для поточних потреб. У зв'язку з цим головнокомандувач російських військ П. Вітгенштейн наказав: «вимагати з

губерній Подільської, Волинської і Київської хлібних припасів та вина (хлібного — *Авт.*) в магазини, які розташовані з лівого берегу Дністра»³². Для наповнення спорожнених після зими військових магазинів лише за допомогою через подільського губернатора заготовили 170 тис. четвертей борошна, 23 900 четвертей круп і 130 тис. четвертей вівса. Ще 25 тис. четвертей борошна, 3,5 тис. четвертей круп та 60 тис. четвертей вівса заготовили у військових поселеннях Подільської, Херсонської та Катеринославської губерній³³. На перевезення продуктів було найнято у Подільській та Київській губерніях майже 30 тис. возів. Крім того, запропонували промисловцям з Подільської, Київської губерній та Бессарабської області постачати продовольство і фураж³⁴.

Така ж ситуація спостерігалася й у неврожайні роки. Найбільш складними були 1828–1829 та 1831 рр. Продовольства не вистачало катастрофічно, а для його заготівлі було мобілізовано усі військові та цивільні сили губерній. Про важливість заготівлі для держави свідчить той факт, що за заготівлю під час 1828 та 1829 рр. Міністерство внутрішніх справ Російської імперії нагородило ряд осіб: орденом св. Анни II ступеня з діамантами — київського губернатора В. Катеринича, голову продовольчого комітету Н. Касинова, колезького асесора Кашинцова та надвірного радника Леонтовича; орденом св. Анни III ступеня — київського губернського маршалка Г. Тишкевича, уманського, махновського та чигиринського повітових маршалків, а також відставного поручика Нечая; орденом св. Володимира III ступеня — відставного підполковника Наковальника. Чимало дворян і чиновників нагороджено одноразовими грошовими преміями та представлено до наступних чинів³⁵.

Щоправда, після таких заготівель у Канцелярію губернатора знову посипалися скарги з боку власників продовольства про невиконання зобов'язань за договорами постачання провіанту та фуражу. Так, у 1838 р. поміщик Ковельського повіту Волинської губернії М. Янишевський скаржився, що у 1831 р. війська розквартириваних там Чернігівських кінно-егерського полку та кінно-артилерійської 25-ї роти забрали у нього 68,25 четвертей вівса і недоплатили 493 руб., а в дідача Януша Ледоховського взяли 3 четверті муки, 87,5 корців вівса та 573,4 корці ячменю та не розрахувалися зовсім³⁶. Подібних скарг зустрічаємо вдосталь у фонді Подільського губернського маршалка. Так, тільки у Подільській губернії борг поміщикам за поставки в 1831 р., на 1848 р. склав 11 190 руб. 30 коп.³⁷

Державна система Російської імперії у XIX — на початку XX ст. доволі ґрунтовно вивчала питання збору та логістики продовольчих запасів для армії, особливо після проблем із забезпеченням у війні 1828–1829 рр. та під час Кримської кампанії. Проте згодом при дослідженні збройних конфліктів це питання займало другорядні позиції. Хоча у військових конфліктах Російської імперії робота інтендантських служб завжди викликала заслужену критику і серйозно впливала на становище військ під час бойових дій.

Правобережжя у першій половині XIX ст. знаходилося біля епіцентру майже усіх внутрішніх і зовнішніх конфліктів Російської імперії. Тому значна частка забезпечення армії продовольством як у воєнний, так і мирний час здійсню-

валася за рахунок господарств Південно-Західного краю. Крім забезпечення постачання військ, які безпосередньо квартирувалися чи проходили через територію Правобережжя, продовольство поставлялося у райони бойових дій. У мирний час поміщики і постачальники доставляли збіжжя у білоруські та південні губернії імперії і Бессарабію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України), ф. 442, оп. 153, спр. 901, арк. 3–3 зв.; оп. 155, спр. 255, арк. 2–3; ф. 533, оп. 1, спр. 621, арк. 1–2; спр. 661, арк. 1–2; спр. 784, арк. 7–11; спр. 824, арк. 1–2.

² Там само, ф. 533, оп. 1, спр. 1235, арк. 1–7.

³ *Лютый А.М.* Социально-экономическое развитие городов Белоруссии в конце XVIII — первой половине XIX века / Лютый А.М. — Минск, 1987. — С. 111.

⁴ ЦДАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 1217, арк. 2–9; спр. 1235, арк. 1, 7.

⁵ Там само, спр. 1467, арк. 1.

⁶ Таблица складена за: *Егунов А.Н.* О ценах на хлеб в России и их значение в сфере отечественной промышленности / Егунов А.Н. — Москва, 1855. — Табл. I–IX.

⁷ Державний архів Хмельницької області (Держархів Хмельницької обл.), ф. 227, оп. 1, спр. 729, арк. 4–5.

⁸ *Томулець В.М.* Торгові зв'язки Бессарабії з Україною в 1812–1830 рр. / В.М. Томулець // УІЖ. — 1987. — № 6. — С. 80–82.

⁹ Хлебная торговля в Киевской губернии за 1847 год // Журнал МВД. — 1849. — № 4. — С. 117.

¹⁰ ЦДАК України, ф. 442, оп. 155, спр. 255, арк. 2–3.

¹¹ Там само, арк. 1–3.

¹² Хлебная торговля в Киевской губернии за 1847 год // Киевские губернские ведомости. — № 41. — С. 331.

¹³ ЦДАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 2520, арк. 26, 57–58.

¹⁴ Там само, спр. 621, арк. 1–2.

¹⁵ Там само, ф. 442, оп. 151, спр. 313, арк. 6–7; оп. 153, спр. 746, арк. 3–3 зв.

¹⁶ *Лютый А.М.* Указ. соч. — С. 83–86.

¹⁷ Ценность главных жизненных припасов, исчисленных по империи за 1843 год // ЖМВД. — 1844. — № 4. — С. 53–54.

¹⁸ Там же. — С. 55.

¹⁹ ЦДАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 1467, арк. 1–3.

²⁰ *Затлер Ф.* Записки о продовольствии войск в военное время. — Ч. 3. — СПб.: Типография «Общественная польза». — 1862. — С. 2–3.

²¹ ЦДАК України, ф. 442, оп. 69, спр. 284, арк. 6–7.

²² *Затлер Ф.* Записки о продовольствии войск в военное время. — Ч. 1. — СПб.: Типография торгового дома С. Струговщикова, Г. Похитонова, Н. Водова и К°. — 1860. — С. 66.

²³ *Кравченко І.* Ямпільський маєток наприкінці XVIII та в I чверті XIX століття / Іван Кравченко // Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України в Києві. — К., 1929. — Т. 2. — С. 63.

²⁴ Богоданович М. История отечественной войны 1812 года, по достоверным источникам. В 3-х т. — Т. 1. — СПб., Типография торгового дома С. Струговщикова, Г. Похитонова, Н. Водова и К°. — С. 64.

²⁵ Затлер Ф. Записки о продовольствии войск в военное время. — Ч. 1. — С. 89–90.

²⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 65, спр. 156, арк. 13–14; спр. 162, арк. 2; оп. 69, спр. 22, арк. 2–3.

²⁷ Державний архів Вінницької області, ф. 200, оп. 1, спр. 10, арк. 1–5; Держархів Хмельницької обл., ф. 200., оп. 1, спр. 4, арк. 1–145; спр. 8, арк. 1–27; спр. 10, арк. 1–56; спр. 11, арк. 1–83; спр. 17, арк. 1–52; спр. 20, арк. 1–38; спр. 42, арк. 1–12; спр. 71, арк. 1–37.

²⁸ Термін, який використовувався у XVIII–XIX ст. до територій Молдавії і Валахії.

²⁹ Епанчин Н. Очерк похода 1829 г. в Европейской Турции. — Ч. 1: Подготовка к походу. — СПб.: Типография Главного управления уделов, 1905. — С. 47–48, 56–75.

³⁰ Затлер Ф. Записки о продовольствии войск в военное время. — Ч. 1. — С. 110–112.

³¹ Там же. — С. 114.

³² Епанчин Н. Очерк похода 1829 г. в Европейской Турции. — Ч. 1. — С. 233.

³³ Затлер Ф. Записки о продовольствии войск в военное время. — Ч. 1. — С. 123–124.

³⁴ Епанчин Н. Очерк похода 1829 г. в Европейской Турции. — Ч. 1. — С. 234–237.

³⁵ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 2, спр. 813, арк. 3–6.

³⁶ Там само, ф. 442, оп. 65, спр. 156, арк. 13–13 зв.

³⁷ Держархів Хмельницької обл., ф. 123, оп. 1, спр. 52, арк. 1–5; спр. 71, арк. 1–37.

Стаття надійшла до редколегії 05.10.2014 р.

ПРАВОБЕРЕЖНАЯ УКРАИНА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПРОДОВОЛЬСТВИЕМ ВОЙСК РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX в.

В статье исследуется место Правобережной Украины в обеспечении продовольствием войск в первой половине XIX в., как важного аспекта внутренней хлебной торговли. Прослеживаются субъекты и способы заготовки в военное и мирное время, ценообразование, места доставки и логистика провианта для войск.

Ключевые слова: Правобережная Украина, провиант, подрядчик, «запасные магазины», вооруженный конфликт, хлебные цены.

THE RIGHT-BANK UKRAINE AND MILITARY FOOD SUPPLIES FOR THE RUSSIAN EMPIRE TROOPS IN THE FIRST HALF OF THE XXTH CENTURY

The paper examines the place of the Right-bank Ukraine in food supplies of the troops in the first half of the nineteenth century as an important aspect of domestic grain trade. There have been observed participants and methods of food procurements during war and peacetime periods, pricing, places of delivery and food supplies logistics for the troops.

Keywords: the Right-Bank Ukraine, food, a contractor, «stock stores», armed conflict, grain prices.